

Historiserende nieuwbouw in Brandevoort. (Foto Casper Stelling)

Iedere woonomgeving bevat tal van ingrediënten die op tal van manieren kunnen worden vermengd tot tal van verschillende smaken die op tal van manieren worden beleefd. Wat is hier uiteindelijk doorslaggevend en bepalend? Zijn in dit groter geheel 'erfgoed-ingrediënten' van bijzonder belang voor de identiteit van bewoners? Voelen zij zich door de aanwezigheid van erfgoed-ingrediënten meer thuis? Een empirisch onderzoek naar de rol van gecreëerd erfgoed binnen belevingen en bindingen van bewoners in Brandevoort concludeert dat erfgoedaspecten wel degelijk bijdragen aan het zich thuisvoelen in hun woonomgeving.

ELKE ENNEN

Met het verschijnen van de nota Belvedere in 1999 is de aandacht voor cultuurhistorie binnen de ruimtelijke planning fors toegenomen. Was het vroeger 'not done' om ook maar enigszins de waarde van ons erfgoed in twijfel te trekken, tegenwoordig is erfgoed steeds vaker een dynamisch facet binnen bijvoorbeeld stedelijke ontwikkeling waarbij architecten, stedenbouwers, planners en cultuurhistorici meer en meer rekening met elkaar (moeten) houden. Erfgoed wordt niet louter bewaard, gekoesterd of geconserveerd maar erfgoed wordt ook in toenemende mate gecreëerd. Zelfs nieuwe steden zoals Lelystad en Almere maken ieder op geheel eigen wijze gebruik van een

gekozen verleden. Zo presenteert Lelystad zich als Bataviastad, een stad met een rijk koloniaal verleden in de Gouden Eeuw, terwijl in Almere met de bouw van een heus middeleeuws kasteel wordt geprobeerd de stad een 'historische identiteit' te verschaffen. Maar ook nieuwe woningbouwprojecten krijgen in toenemende mate met de inrichting een 'historische identiteit' mee. Voorbeelden zijn de archeologische 'stiltegebieden' in de VINEX-locatie Leidsche Rijn, de kastelenbouw in de VINEX-locatie Haverleij in Den Bosch en de ontwikkeling van Brandevoort in het Brabantse Helmond, waar een 'nostalgische' woonwijk met historische elementen wordt ingericht.

'Binding hebben met en 'gebonden zijn aan'

Mommaas stelt dat ten aanzien van het ruimtelijk beleid dat verband houdt met de culturele identiteit drie argumentatielijnen te onderscheiden zijn. Aan één van deze beleidsdiscoursen ligt de gedachte ten grondslag dat het noodzakelijk is om ruimtelijk beleid hechter te doen aansluiten bij de belevingswereld van mensen. Dit discours kenmerkt zich door een sociaal-constructivistische conceptualisering van het fenomeen culturele identiteit. In deze visie heeft de ruimtelijke omgeving op zichzelf geen enkele betekenis. Betekenissen worden door mensen geprojecteerd op hun ruimtelijke omgeving. Betekenisgeving is weliswaar een indivi-

duele aangelegenheid, maar sociale interactie tussen mensen zorgt ervoor dat de interpretatie altijd binnen een collectief kader plaats heeft. De culturele identiteit van de ruimte is in die zin een sociaal construct dat berust op onderlinge betekenisgeving.

Tegen deze achtergrond heeft de huidige belangstelling voor leefstijltyperingen en de profilering van woonmilieus zich ontwikkeld. De keuze voor een bepaalde woning op een bepaalde plek wordt volgens Reijndorp naast praktische overwegingen, als de grootte van de woning en de koopsom, in belangrijke mate gestuurd door de verschillende verhalen die mensen over zichzelf willen vertellen. De betrokkenheid van individuen met hun leefomgeving waarbinnen zij mogelijkheden vinden zich te onderscheiden van anderen, zegt iets over de bindingen die zij hebben met hun omgeving.

In woonstudies is de mate van gebonden zijn aan een buurt of een wijk veelvuldig gebruikt zoals bijvoorbeeld door Altmann en Low en Schmidt-Relenberg. Gebonden zijn wordt daarbij veelal gedefinieerd als de mate waarin een buurtbewoner afhankelijk is van de buurt. Ennen gebruikt twee concepten die de basis vormen voor een typologie van binnenstadbewoners van historische steden. Dat zijn de mate waarin binnenstadbewoners gebonden zijn aan de binnenstad en de mate waarin bewoners binding hebben met de binnenstad. Hoe sterker de bewoners gebonden zijn aan of binding hebben met de binnenstad, hoe uitgesprokener hun mening over historiciteit/stedelijk erfgoed. De meningen kunnen zowel positief als negatief uitpakken. Op deze manier worden 'connaisseurs', 'rejecters' en 'take-it-or-leavers' onderscheiden. Connaisseurs, de fijnproevers, hebben nadrukkelijk gekozen om te wonen in een historische binnenstad hoewel zij niet gebonden zijn aan de stad voor werk of andere bezigheden. Zij wonen bij voorkeur in een monument of beeldbepalend pand. Hun affiniteit met cultuur en erfgoed is groot. Connaisseurs zijn veel vaker dan gemiddeld lid van een historische vereniging en vinden de nabijheid van culturele faciliteiten zoals musea, theaters en restaurants niet alleen belangrijk, zij maken daar ook veelvuldig gebruik van. Zij ervaren een sterke verbondenheid met het wel en wee van hun stad. Deze fijnproevers

kennen veelal positieve betekenissen toe aan het erfgoed in hun leefomgeving. Rejecters (afwijzers) zijn vaker gebonden aan de binnenstad voor bijvoorbeeld werk of school, maar zouden wanneer zij daar de mogelijkheid voor hadden veel liever buiten de binnenstad wonen. Hun interesse voor culturele activiteiten is laag evenals hun affiniteit met erfgoed. Voor take-it-or-leavers (passieven) speelt erfgoed een rol op de achtergrond. Zij kennen beperkte keuzemogelijkheden en zijn als zodanig gebonden aan de binnenstad. Uitgesproken houdingen ten aanzien van erfgoed komen alleen naar voren wanneer hun directe leefomgeving wordt bedreigd door bijvoorbeeld veranderingen of sloop van gebouwen of wanneer grote stadsmonumenten verloren dreigen te gaan. Toetsing in verschillende historische steden toont aan dat dergelijke typen inderdaad voorkomen en op verschillende wijze betekenissen toekennen aan erfgoed.

Gecreëerd erfgoed

Ter onderscheid van ensembles van elementen en structuren die in het verleden tot stand zijn gebracht, noemt

Ennen ensembles van elementen en structuren die op een bewuste wijze van een historische identiteit worden voorzien; gecreëerd erfgoed genoemd. Erfgoed is volgens Ashworth niet 'hetgeen dat door een geïnstitutionaliseerd selectieproces beschermd en bewaard wordt' noch 'alles dat aan een samenleving of individu nagelaten wordt' maar erfgoed is een persoonlijke interpretatie van elementen uit het verleden. Wat is immers echt? En wie bepaalt dat? De historische informatie wordt heel verschillend geïnterpreteerd en beleefd. Informatie kan verwijzen naar historische perioden zoals het 18e-eeuwse Delft, naar historische gebeurtenissen zoals de Tweede Wereldoorlog, naar historische leefgemeenschappen zoals de Amish in Pennsylvania, naar historische functies zoals kathedralen en molens, naar historische politieke helden zoals Mao of Lenin of naar historische architectonische stromingen zoals de Art Nouveau. Elementen uit het verleden worden pas dan erfgoed wanneer zij voor het individu een betekenis hebben. Op deze manier kan erfgoed gemaakt, gecreëerd worden ondanks het feit dat een verleden ontbreekt.

Centraal in woonprojecten met het verleden als leidend principe zoals Brandevoort, staat de nostalgie. Dergelijke woonwijken worden vaak gewaardeerd als zijnde mooi en sfeervol omdat zij verwijzen naar gevoelens van weleer. Echter, nostalgie is een ambivalent begrip. Niet alleen verwijst het naar heimwee om wat is verloren maar het verwijst ook naar plezier van het heden 'through the lens of the past as one simultaneously enjoys the past through the lens of the present' zoals Wilson het verwoordt. Het gaat om wat Hemel noemt de 'gemedieerde' ervaring. Een gemedieerde ervaring is een voorwaarde voor authenticiteit, en derhalve is elke geschiedenis een uitgevonden geschiedenis. Weemoed is dan nooit authentiek, het is altijd een kracht die het verleden moet heruitvinden. De aangeboden 'oudbouw' speelt in op het verlangen naar de menselijke maat, naar herkenbaarheid en hechting, naar plekken die enerzijds geborgenheid geven en anderzijds ontmoeting mogelijk maken, volgens Schuur naar plekken die van ons zijn. Gecreëerd erfgoed geeft bewoners de mogelijkheid zich emotioneel te binden

Authentieke gietijzeren markthal in de nieuwbouwwijk Brandevoort. (Foto Casper Stelling)

aan de woonomgeving. Leefstijlen waarbinnen het hebben van cultureel kapitaal centraal staat lijken daar het gevoeligst voor. De binding is te begrijpen als het ontlenen van (een deel van) een identiteit aan de culturele eigenheid van de woonomgeving. Door zich te identificeren met erfgoed geeft de bewoner zijn/haar eigen leefstijl vorm en betekenis. Het zijn echter de verschillende interpretaties en ervaringen van bewoners die uiteindelijk de betekenis van het erfgoed bepalen. Zo omschrijft Metz 'heritage' - het anglicisme voor erfgoed - als 'datgene dat we van de geschiedenis maken om ons van anderen te onderscheiden'. Door bepaalde karakteristieke eigenschappen van zijn leefomgeving te interpreteren als erfgoed, en die vervolgens te benadrukken, markeert het individu zijn wezen en onderscheidt hij zich van anderen. Erfgoed zou om die reden beschouwd kunnen worden als een consumptiegoed: het wordt geconsumeerd om zo de eigen individuele identiteit voor zichzelf en voor de buitenwereld te profileren. Binnen de woonbeleving lijkt gecreëerd erfgoed een potentiële bijdrage te kunnen leveren aan gevoelens van zelfbevestiging en bondgenootschap.

Verschillende auteurs zoals Reijndorp en Hagen spreken de verwachting uit dat een woonomgeving met een uitgesproken identiteit mensen met een overeenkomstige leefstijl zal aantrekken. Het is echter maar de vraag of dergelijke woonconcepten in een sterk gefragmenteerde en gedifferentieerde samenleving daadwerkelijk mensen met een zelfde leefstijl aantrekken. De betekenis die gecreëerd erfgoed toegevend krijgt, is afhankelijk van de verlangens die binnen de leefstijl van het individu een rol spelen. Klamer vertaalt dit als "het kopje koffie van café Florian aan het San Marco plein. Je betaalt daar grif meerdere euro's extra voor dan een kopje koffie van het café om de hoek. Omdat je zo'n kopje koffie van Florian anders beleeft, hoe lauw het ook is. Het gaat om veel meer dan een kopje koffie". Gecreëerd erfgoed speelt op dergelijke wijze in op de subjectieve verlangens van de woonconsument. Hoewel gecreëerde erfgoedprojecten en woonlocaties door bewoners en bezoekers enthousiast worden ontvangen (uitgaande van bezoekersaantallen en de vraag naar woningen in dergelijke woonlocaties) is er met name vanuit de hoek van architecten veel kritiek te

bespeuren op het bouwen met het verleden als leidend principe. Zo wordt deze vorm van architectuur beschuldigd van wansmaak, geschiedvervalsing en valse romantiek. Het is volgens tijdschrift *Bouw* een 'gemakkelijke poging het lekenpubliek te bekoren'. Volgens hen wordt een tijdperk uit het verleden gesuggereerd dat waarschijnlijk nooit heeft bestaan. De discussie concentreert zich daarmee met name op de uiterlijke verschijningsvormen van gecreëerde erfgoedprojecten.

Brandevoort: een nieuw Brabants dorp

Het imago van Helmond, de industriestad van weleer met een vergrijzende bevolking, werkloosheid en een wegtrekkende bevolking was een negatief imago. Helmond wil niet herinnerd worden als een industriestad maar creëert daarvoor in de plaats een alternatief verleden. Met de bouw van de wijk Dierdonk in de jaren negentig, ten oosten van de stad, werden de hogere inkomens naar de stad gelokt. Dierdonk werd een groot succes. Door middel van de klassieke vormgeving wordt in Brandevoort getracht een woonomgeving te creëren die appelleert aan normen en waarden van een traditi-

De 'Buitens', overwegend vrijstaande woningen buiten de Veste, zijn ruimer en groener opgezet. (Foto Casper Stelling)

onele samenleving. De representatie van het verleden is echter selectief. De tuinen van de verschillende Buitens worden niet ontsierd door mesthopen en de poorten van de Veste blijven na zonsondergang open. De houten barak buiten de Veste is ingericht als een basisschool. In vervlogen tijden deden dergelijke barakken dienst als opvang voor de groeiende bevolking.

Brandevoort is een geïdealiseerde voorstelling van een traditionele nederzetting. Bovendien ontbreken allerlei ongemakken die het geïdealiseerde beeld van een traditionele samenleving zou doen verstoren. De woonwijk voldoet volledig aan de eisen van de moderne woonconsument.

De Veste vormt de kern van het nieuwe dorp: een compact historisch centrum met pleintjes die verbonden worden met elkaar door middel van smalle straten. Tussen de woonhuizen staan winkels, is een marktplein gepland en is er ruimte voor horeca met bijbehorende terrasjes. Het nieuwe dorp wordt omgeven door een grachtengordel met een heuse gracht. Rondom de Veste liggen de 'Buitens'; ruim opgezette woongebieden met veel aandacht voor landschappelijk groen. De Buitens krijgen ieder een eigen identiteit maar in alle Buitens zijn overwegend vrijstaande en halfvrijstaande woningen aan groen paden en lanen te vinden. In totaal zullen 6.400 woningen worden gebouwd in Brandevoort.

Brandevoort is een VINEX-locatie die zonder meer voldoet aan de doelstelling waarmee begin jaren negentig talloze VINEX-wijken werden ontworpen. De belevingswaarde diende in dergelijke wijken in stand te worden gehouden en te worden gerealiseerd door diversiteit en ontwerpqualiteit na te streven.

Brandevoort heeft een veelzijdige aanblik met verschillende woningtypen en afwisselende architectuur waarbij het verleden een leidende rol heeft gespeeld. Karakteristieke eigenschappen van traditionele (Noord-)Brabantse nederzettingen zijn op eigentijdse wijze vertaald naar het planontwerp waarmee Brandevoort een goed voorbeeld is van wat kan worden aangeduid als een gecreëerd erfgoedconcept.

Dragen erfgoed ingrediënten bij aan het zich thuisvoelen in Brandevoort?

'De binding met' houdt verband met de mate waarin de woonomgeving tege-

moet komt aan de subjectieve verlangens die de betreffende bewoner heeft. Iemand die zich verbonden voelt met zijn woonomgeving zal spreken van 'zich thuis of geborgen voelen'. Het onderscheid dat bijvoorbeeld Reijndorp maakt tussen mentale en sociale bindingen kan de relaties tussen verlangens, percepties en bindingen ietwat aanscherpen. De mentale binding heeft slechts betrekking op het bevredigen van subjectieve verlangens. Een bewoner kan zich verbonden voelen met zijn wijk door de specifieke sfeer die de wijk uitademt. Vaak hangt de beleving hiervan samen met de woongeschiedenis van de bewoner. De sociale binding kan zowel subjectief als functioneel van aard zijn. De fysieke omgeving kan appelleren aan gevoelens van veiligheid of gemeenschappelijkheid zonder dat de sociale werkelijkheid daarin overeenstemt. De sociale binding kan ook voortkomen uit het besef dat in de eigen wijk veel mensen met een overeenkomstige manier van leven wonen. De sociale contacten kunnen dan oppervlakkig zijn, de bewoner zal zich toch sociaal verbonden voelen met de wijk; hij weet immers 'wat voor vlees hij in de kuip heeft'. Sociaal-culturele homogeniteit vormt een stille garantie voor rust, stabiliteit en waardevastheid van de eigen woning. Er is zo in feite sprake van een 'ingebeelde collectiviteit'.

Hoewel op basis van het empirisch onderzoek de bewoners van erfgoed niet kunnen worden getypeerd als connaisseurs, take-it-or-leavers of rejecters zoals Ennen dat heeft gedaan met binnenstadbewoners kan geconcludeerd worden dat bewoners in Brandevoort wel degelijk binding hebben met hun woonomgeving. Op grond van steekproefresultaten kan gesteld worden dat zowel de sociale als de mentale binding die de bewoners van Brandevoort hebben met hun wijk groot is. Een wijk als Brandevoort wordt in sociaal-cultureel opzicht gekenmerkt door abstracte tolerantie en diversiteit. De nieuwe vorm van collectiviteit, veel minder concreet dan de collectiviteit die verbonden is met oorspronkelijke stedelijkheid, is meer dan ingebeeld. Binnen deze wijken ontstaat terdege sociaal contact en onderlinge betrokkenheid, al was het alleen maar om zeer pragmatische redenen. In Brandevoort blijken bewoners in hun nieuwe woonomgeving niet alleen contact te zoeken met medebewoners, zij organiseren zich ook in buurt-

comités. Vooral de grote herkenbaarheid van Brandevoort, zowel in z'n totaliteit als de verscheidenheid daarbinnen, speelt een belangrijke rol binnen de beleving van de woonomgeving. Het wonen rond een pleintje waar kindervoorzieningen zijn schept bijvoorbeeld veel gemakkelijker een band met medebewoners dan wanneer de woning gesitueerd is in een straat of aan de rand van een wijk. Daarnaast kan de aanwezigheid van een barrière zoals een kanaal of een weg ervoor zorgen dat geen contact tot stand komt met de bewoners aan de andere kant van dat kanaal of die weg. In Brandevoort lijkt het gekozen stedenbouwkundig repertoire, en de variatie daarbinnen wat betreft vorm en dichtheid, de ervaring van de sociale ruimte te beïnvloeden. In de Veste zijn bijvoorbeeld voornamelijk mensen van buiten de gemeente Helmond komen wonen, terwijl de Buitens juist mensen uit Helmond aantrekken.

De vraag is of de binding die de bewoners van Brandevoort voelen met hun wijk mede samenhangt met de aanwezigheid van erfgoed ingrediënten. Het merendeel van de bewoners neemt inderdaad een positieve houding aan ten aanzien van het gecreëerd erfgoed in hun wijk. Ten einde inzicht te krijgen in het verband tussen de sociale en mentale bindingen enerzijds en de waardering voor erfgoedaspecten anderzijds is een correlatieanalyse uitgevoerd. Er bestaat inderdaad een significant positief verband tussen de variabelen 'sociale binding' en 'erfgoedaspecten'. Dit betekent dat bewoners die een sterkere sociale binding ervaren met Brandevoort eveneens een meer uitgesproken positieve waardering hebben voor erfgoedaspecten. Dit geldt ook voor het verband tussen de variabelen 'mentale binding' en 'erfgoedaspecten'. De gevonden samenhang impliceert echter nog niet dat het gecreëerd erfgoed een positieve bijdrage levert aan de binding die de bewoners ervaren met hun wijk. Om dit te mogen stellen zou een vergelijkend onderzoek uitgevoerd kunnen worden naar de mate waarin bewoners van andere VINEX-wijken, waarvoor het verleden niet als inspiratiebron heeft gediend, zich sociaal en emotioneel verbonden voelen met hun woonomgeving. Bovendien is de keuze die bewoners maken om in Brandevoort te gaan wonen sterk verbonden met de functionele binding aan de plek. Vanuit de wijk

zijn heel veel plekken gemakkelijk en binnen korte tijd te bereiken. Daarnaast vormen de beperkte keuze op de huidige woningmarkt, veiligheid en de aanwezigheid van bewoners met hetzelfde inkomensniveau en dezelfde normen en waarden belangrijke argumenten om in Brandevoort te gaan wonen. Feit blijft dat bewoners van Brandevoort zich thuis voelen en zich meer voelen aangetrokken tot een dergelijke wijk dan tot andere VINEX-wijken.

Elke Ennen is als docente en onderzoeker planologie verbonden aan de faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht.

Literatuurselectie

- Altmann, I. & S.L. Low (eds) (1992), *Place Attachment*. New York: Plenum Press.
- Ashworth, G. J. & P. Howard (1999), *European heritage planning and management*. Exeter: Intellect books.
- Ennen, E. (1999), *Heritage in Fragments. The meaning of pasts for city centre residents*. Groningen: NGS 260 (proefschrift).
- Graham, B. & G. Ashworth & J. Tunbridge (2000), *A Geography of Heritage - Power, Culture & Economy*. London: Arnold.
- Hagen, G. J. (2002), *Woonbeleving en leefconcepten - De lifestyle benadering van Smart Agent*. In: *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, jaargang 83, nummer 6, pp. 36-39.
- Hemel, Z. (2003), *Ingebouwde geschiedenis*. In: *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, jaargang 84, nummer 3, pp. 12-21.
- Klamer, A. (2003), *Wie betaalt de retro?* In: *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, jaargang 84, nummer 3, pp. 31-34.
- Metz, T. (2002), *Zelfgemaakt verleden - gesprek met erfgoedhistoricus David Lowenthal*. In: *NRC Handelsblad* 06-12-2002.
- Mommaas, H. (2001), *Over de culturele dimensie van de ruimte. Of hoe die te begrijpen en wat daarmee te doen*. Den Haag: VROM.
- Reijndorp, A. & V. Kompier & S. Metaal & I. Nio & B. Truijens (1998), *Buitenwijken - stedelijkheid op afstand*. Rotterdam: NAI uitgevers.
- Schmidt-Relenberg, N. (1968), *Soziologie und Stadtebau*. Stuttgart.
- Wilson, E. (1997), *Looking backward. Nostalgia in the city*. In: Westwoods, S. & J. Williams (eds), *Imagining cities: scripts, signs, memory*. London: Routledge.

De historische factor in de ruimtelijke ordening

Evaluatie van een beschermingsinstrument

Al in de Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening is 'kwaliteit' geïntroduceerd als actueel en prominent aspect van ruimtelijke ordening. De historische factor, als draager van identiteit, is één van de facetten waarin de kwaliteit van de ruimte zich toont. Het belang daarvan wordt reeds lang door de wetgever onderkend, en ondersteund door het instrument (met de wat ongelukkig gekozen naam) 'beschermd gezicht', dat instandhouding koppelt aan ontwikkeling. Deze dualiteit is kenmerkend voor het instrument en bepalend voor zijn gebruiksmogelijkheden en toekomstperspectief.

JEAN-PAUL CORTEN

Sinds de introductie van het instrument 'beschermd stads- of dorpsgezichten' in de Monumentenwet van 1961, zijn 353 gebieden van dit predikaat voorzien door een gezamenlijk besluit van de bewindspersonen van VROM en Cultuur. Het gaat hierbij om gebieden met een bijzonder historisch karakter. Dat karakter kan in de loop van eeuwen zijn gegroeid, zoals bijvoorbeeld in de binnenstad van Leiden of Sneek het geval is, en in dorpen als Staphorst of Twisk. Maar het kan ook gaan om ontworpen gebieden, waarbij valt te denken aan de mijnkoloniën in de Oostelijke Mijnstreek, het Witte Dorp te Eindhoven of de villaparken in 't Gooi. In de nabije toekomst zullen ook lineai-

re structuren als het Apeldoorns kanaal en ruimtelijk samenhangende systemen als de Stelling van Amsterdam voor bescherming worden voorgedragen. Omdat de term 'beschermd gezicht' veel onbegrip en verwarring oproept, is het zinvol hier stil te staan bij de inhoud van het begrip, vóór nader uit te wijden over de werking en betekenis van het instrument. Hoewel bescherming veelal associaties oproept met conservering en bevrozing, kent Van Dale ook een dynamische betekenis aan het begrip toe, in de zin van begunstigen, overeenkomstig het Franse 'protéger'. De laatste betekenis is van toepassing bij de bescherming van stads- en

Eén van de vijf grote Koningshoeven in Helenaveen, die aan het begin van de 20e eeuw werden gebouwd om een agrarisch hergebruik te stimuleren van de verveende gronden in Helenaveen. (Foto Corten, 2002)

